

**АСОСҲОИ ПЕДАГОГИЮ  
ПСИХОЛОГИИ ТАШХИС ВА РУШДИ  
НУТҚИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ  
ИБТИДОӢ**

**ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ  
ОСНОВЫ ДИАГНОСТИКИ И РАЗВИТИЯ  
РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ  
КЛАССОВ**

**PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL  
BASICS OF DIAGNOSTICS AND SPEECH  
DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL  
STUDENTS**

**Мадумарова Мухлиса Мардоновна**, муаллими  
кафедраи табиӣ-риёзӣ ва тарбияи эстетикӣ  
МДТ «ДДХ ба номи акад.Б.Гафуров»  
(Тоҷикистон, Хуљанд)

**Мадумарова Мухлиса Мардоновна**,  
преподаватель кафедры естественно-  
математического и эстетического воспитания  
ГООУ «ХГУ имени акад.Б.Гафурова»  
(Таджикистан, Худжанд)

**Madumarova Mukhlisa Mardonovna**, Lecturer of  
the Department of Natural-Mathematical and  
Aesthetic Education, SEI "KhSU named after acad.  
B.Gafurov", **E-mail:** loiqovnurullo@mail.ru

**Калидвожаҳо:** нутқ, фаъолияти нутқ, нутқи мураббаъ, ихтилоли нутқ, коммуникатсия, нутқи шифохӣ, хотира, вайроншавии нутқ, забон, шуур

Дар мақола шароитҳои педагогӣ психологию таҳхис ва рушди нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ, қонуниятҳои рушди нутқи кӯдакон, мушкилоти вобаста ба нутқ, ки аксар вақт омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ва волидайн дучор мешаванд, алоқаи мӯзъное ба монанди хотир, нутқ, тафаккур ва оқибатҳои гуногуни ба таври кофӣ рушд наёфтани нутқи хонандагони хурдсол матраҳ гардидаанд. Ҳамзамон, яқинд принципҳои рушди нутқи хонандагон тавзеъ дода шуда, мавриди таълил қарор гирифтаанд. Мақолаи мазкур ба омӯзиши масъалаи таҳхиси дурусти сатҳи рушди нутқи хонандагон, таъсири нутқ ба ташиқули соҳаи сенсорӣ, зеҳнӣ, эҳсосӣ ва ҷродаи кӯдакон, тавҷам будани навъҳои нутқ, таълили робитаи психофизиологии малақаҳои сухан гуфтан, гӯш кардан ва хондан нигаронида шудааст. Дар мақола ҷанбаҳои педагогӣ ва психологию рушди нутқи кӯдакон шарҳ дода шудаанд.

**Ключевые слова:** речь, речевая деятельность, упорядоченная речь, неразвитие речи, коммуникация, устная речь, память, нарушения речи, язык, сознание и др.

В статье рассматриваются психолого-педагогические условия диагностики и развития речи учащихся начальных классов, закономерности речевого развития детей, речевые проблемы, с которыми часто сталкиваются учителя начальных классов и родители, взаимосвязь таких компонентов, как память, речь, мышление и различные последствия недостаточного развития речи младших школьников. Также в статье объяснены и проанализированы несколько принципов развития речи учащихся. Данная статья направлена на изучение вопроса правильной диагностики уровня речевого развития учащихся, влияния речи на формирование сенсорной, интеллектуальной, эмоциональной и волевой сфер детей, взаимосвязь видов речи, анализа психофизиологической взаимосвязи навыков речи, аудирования и чтения. В статье объясняются педагогические и психологические аспекты развития речи детей.

**Keywords:** speech, speech activity, ordered speech, non-speech development, communication, oral speech, memory, speech disorders, language, consciousness, etc.

The article dwells on the pedagogical and psychological conditions for the diagnosis and development of speech of primary school students, the patterns of speech development of children, speech problems that primary school teachers and parents often face, the relationship of components such as memory, speech, thinking and various consequences of insufficient speech development of younger schoolchildren. Also, the article explains and analyzes several principles of speech development of students. This article is aimed at studying the issue of correct diagnosis of the level of speech development of students, the influence of speech on the formation of sensory, intellectual, emotional and volitional spheres of children, the relationship of types of speech, analysis of the psychophysiological relationship of speech skills, listening and reading. The article explains the pedagogical and psychological aspects of children's speech development.

Дар марҳалаи кунунии рушди ҷомеаи зудтағйирёбанда вазифаи асосии стратегии маориф таълим ва тарбияи шахси босавод ва эҷодкор мебошад, ки қобилияти баёни донишҳо ва андешаҳои азхудкарда, тавлиди донишҳои нав ва худбаёнқуниро дорад. Дар ин баробар, дар татбиқи ғояҳои ташаккули шахсият забон ва нутқ ҳамчун омили муҳими ба роҳ мондани ҳамкорӣ бо ҷомеа махсуб мегардаанд ва дар масири ҳифз ва рушди хувияти миллий, забони миллий ва фарҳанги миллий нақши махсус доранд. Ҳамин аст, ки Ҳукумати кишвар, махсусан Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба тарбияи насли навраси донишвару суҳандон таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамоянд.

Дар баробари ин, дар моддаи 3-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ» возеҳ чунин баён шудааст: «Забони давлатӣ дар ҳама соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, илмӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода мешавад» [8, с. 10].

Дар ҳақиқат, донишҷӯи забони модарӣ ва доштани нутқи раво пеш аз ҳама ҳамчун воситаи таълим барои ташкили фаъолияти маърифатии хонандагонӣ ҳурдсол, таъмини дурусти таълими тамоми ҷанҳои курси мактабӣ, рушди қобилиятҳои эҷодии онҳо, ташаккули худшиносӣ, инчунин дар фаъолияти касбӣ ҷузъи муҳим арзёӣ мегардад.

Аз нуқтаи назари илмӣ, сарфи назар аз фарқиятҳои инфиродии кӯдакон, новобаста аз муҳите, ки онҳо тарбия меёбанд, ҳатто новобаста аз хусусиятҳои забони модариашон, стратегияи умумии азхудкунии қоидаҳои забон барои ҳама як аст: якум, асоситарин ва амиқтарин моделҳои забон ва қоидаҳои забон фаҳмида мешаванд. Дэн Слобин – пажӯҳишгари маъруфи амрикоӣ нутқи кӯдакон менависад: «Қоидаҳои забон, ки барои гурӯҳи калони падидаҳои пешбинӣ шудаанд, назар ба қоидаҳои марбут ба зерсинфҳои пештар ташаккул меёбанд: зимни шаклгирӣ ва рушди қоидаҳои умумии нутқ нисбат ба қоидаҳои мушаххас барвақттар омӯхта мешаванд» [11, с. 29].

Ин тамоюли умумӣ, ки Дэн Слобин ба гурӯҳи универсалҳои забонӣ тасниф мекунад, решаҳои амиқ дорад [11, с. 64]. Воқеан ҳам ҳамин хусусияти муҳимтарини стратегияи азхудкунии забонро Э.Косериу низ дар назар дошт, ки дар асоси тафовути пешниҳоди худ байни мафҳумҳои низом ва меёри навиштааст: «...аз нигоҳи малакаи забонӣ доимо тафовути байни донишҷӯи система ва донишҷӯи меёри вучуд дорад. Донишҷӯи меёри дараҷаи баланди фарҳанг аст, зеро он на танҳо имконпазир будани баёни андеша бо истифода аз қоидаҳои омӯхташуда, балки роҳҳои анъанавӣ ва дар таҷриба ҷорӣ будани меёриро дар назар дорад. Албатта, система нисбат ба меёри хеле пештар омӯхта мешавад: кӯдак пеш аз омӯхтани амалисозии анъанавӣ барои ҳар як ҳолати мушаххас системаи «имкониятҳо» меомӯзад, ки сериштифтаанд ва дар вақти суҳанронии кӯдак аз тарафи калонсолон доимо ислоҳ карда мешаванд [6, с. 122].

Агар дар забони калонсолон факти нутқ ба тариқи система —> меёри —> нутқ, тавлид шавад, пас дар кӯдакон он ба таври содатар тавлид мешавад: система —> нутқ. Аз ин рӯ, таҳлили навигарии бачагон барои равшан кардани муносибатҳои гуногуни мураккаби система ва меёри дар забони муосир кумак мерасонад ва барои забоншиносии назариявӣ аҳамияти калон дорад.

Имкониятҳои системае, ки анъанавӣ забоншиносӣ истифода намебарад, мавҷудияти ба истилоҳ ҳуҷайраҳои ҳолӣ (лакуна) дар сатҳи меёри забонро муайян мекунад.

Дар бораи сегона: «система —> меёри —> нутқ» суҳан ронда, муаллиф вазъияти воқеии корро то андозае содда кардааст. Дар воқеъ, ҳам ба система ва ҳам ба меёри забон сохтори серсатҳӣ хос аст. Дар дохили система сатҳҳоеро, ки маҷмуи қоидаҳои умумитарини забонро дар бар мегиранд, ҷудо кардан мумкин аст. Меёри низ яхела нест: он дорои хусусиятҳои бештар маъмул будан, мунтазам сураи гирифта ва дар сарҳади система ҷойгир ва ягона будан (Соссюр ба таври маҷозӣ онро «ҷанги лингвистӣ» номидааст) мебошад. Раванди воқеии тавлиди воҳиди забонӣ назар ба он ки дар боло нишон дода шуд, боз ҳам мураккабтар аст: ядроии система —> периферияи система —> қисми меёрии забон, ки бо система ҳамсарҳад аст —> нутқ.

Дар байни сатҳҳои сарҳадӣ ба ном филтрҳои мавҷуданд, ки амали моделро дар сатҳи поёнтар маҳдуд мекунад. Филтрҳои метавонанд фонетикӣ, расмӣ сохторӣ ва лексикӣ-семантикӣ бошанд. Дар ин мавридҳо шахсе, ки забонро азхуд мекунад, бояд ба таври худкор дар хотир дошта бошад, ки ин қоида ба фалон калимаҳо дахл надорад ва дар забон ҳамеша истисно мебошад. Дар фаъолияти нутқи кӯдакон системаи филтрҳои то давраи муайян вучуд надорад. Аз ин рӯ, махсусиятҳои забонӣ, ҳам мутлақ (воҳидҳои дахлдор дар забони меёри умуман вучуд надоранд) ва ҳам нисбӣ (воҳидҳои дахлдор мавҷуданд, аммо бо роҳи каме дигар ташкил карда шудаанд) пур карда мешаванд.

Азхудкунии забон метавонад ҳамчун раванди азхудкунии қоидаҳои гузариш аз ядроии система ба нутқ ва азхудкунии доираи истифодаи қоидаҳо бо назардошти намудҳои гуногуни филтрҳо ва маҳдудиятҳо дида баромада шавад [5, с. 93].

Намунае, ки фарқияти байни грамматикаи кӯдакон ва калонсолонро нишон медиҳад, қоидаҳои таносуби асосҳои шаклдиҳандаи феъл мебошад. Феълҳо дар забони тоҷикӣ, тавре ки маълум аст, ду асос доранд: асоси инфинитив (шакли тасрифношуда) ва асоси замони ҳозираи тасрифношуда. Ҳамин маврид барои рушди нутқи кӯдакон монеаи ҷиддӣ эҷод мекунад, зеро кӯдак шакли тасрифношудаи феълро барои баёни ҳаракат ва амали ягон шахс истифода бурда наметавонад, магар ҳангоми зарурати истифодаи феълҳои таркибӣ. Илова бар ин, дар забони тоҷикӣ ҳангоми тасрифи замони ву шахсӣ феълҳо ҳам пешванд ва ҳам пасванд қабул мекунамд, ки даркаш барои кӯдакон душвор аст.

Моҳияти забон вобаста ба вазифаҳои он муайян карда мешавад. Пеш аз ҳама, забон ҳамчун воситаи муошират ва интиқоли фикрҳо амал карда, асосан вазифаи коммуникативиро иҷро мекунад. Фикр бошад тасвири комили ашёро ифода мекунад ва аз ин рӯ онро бе рамзи моддӣ ифода кардан ӯ интиқол додан мумкин нест. Дар нақши баёнқунандаи моддӣ ва эҳсосии фикр суҳан ҳамчун ягонагии аломат, садо, маъно ва мафҳум баромад мекунад.

Нутқ ҳамчун фаъолият раванди муошират, мубодилаи афкор, ҳиссиёт ва ғайра мебошад, ки тавассути забон ҳамчун воситаи муошират амалӣ карда мешавад. Аммо забон на танҳо воситаи муошират, балки воситаи тафаккур, воситаи баён ва тарҳрезии фикрҳо низ мебошад. Бо сабаби он ки фикрҳо ва мафҳумҳо аз образҳо маҳруманд (яъне моддӣ нестанд ва ба ҷашм аён буда наметавонанд) нутқ нақши нишон додани онҳоро мебад. Ҳатто вақте ки ҳонанда худ ба худ фикр мекунад, афкори худро ноҳудогоҳ ба забон меорад.

Ниҳоят, забон нақши дастгоҳ, воситаи ҷамъоварии дониш, рушди шуурро иҷро мекунад. Дар шаклҳои забонӣ, ғояҳо, ҳиссиёт ва фикрҳои мо шакли моддӣ касб мекунамд ва ба шарофати он метавонанд ба одамони дигар таҳвил дода шаванд.

Тавассути забон табиати ҷамъиятии шуур худро комилан ошкор мекунад. Забон низ мисли шуур қадимист. Забон ва шуур якпорчагии органикӣ мебошанд, аммо ин ягонагӣ ихтилофоти байни онҳоро истисно намекунад.

Пас, шуур ва забон ба таври органикӣ бо ҳам алоқаманданд. Аммо ягонагии забон ва тафаккур маъноӣ як мафҳум будани онҳоро надорад. Дар ҳақиқат фикр, мафҳум ҳамчун маъноӣ калима инъикоси воқеияти объективӣ ва калима ҳамчун аломат воситаи ифода ва мустаҳкам кардани фикр, воситаи интиқоли он ба одамони дигар мебошад. Бояд илова кард, ки тафаккур аз рӯи қонунҳои мантиқии худ ва шаклҳои байналмилалӣ аст ва забон аз рӯи сохти грамматикӣ ва таркиби луғавии он милли аст.

Ниҳоят, тафовути забон ва тафаккур дар он дида мешавад, ки баъзан мо ҳамаи калимаҳоро мефаҳмем, аммо фикре, ки тавассути ин калимаҳо ифода ёфтааст, барои мо номафҳум боқӣ мемонад.

Ин хусусиятҳо дар таносуби забон ва тафаккур бояд ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам дар нутқи хаттӣ ба назар гирифта шаванд. Забонҳои табиӣ воситаи асосӣ ва ҳалқунандаи муоширати байни одамон, воситаи ташкили тафаккури мо мебошанд.

Забон ва шуур якпорчагии зиддунақизро ташкил медиҳанд. Забон ба шуур таъсир мерасонад: меъёрҳои таърихӣ он, ки барои ҳал миллат хос аст, дар як объект аломатҳои гуногунро ифода мекунамд. Аммо, вобастагии тафаккур аз забон мутлақ нест. Тафаккур асосан тавассути робитаҳои худ бо воқеият муайян карда мешавад, аммо забон метавонад танҳо шакл ва услуби тафаккурро қисман тағйир диҳад [7, с. 43].

Ҳолати мушкilotи муносибати тафаккур ва забон ҳанӯз ба анҷом нарасидааст ва он то ин ҷониб ҷанбаҳои ҷолиби таҳқиқотро дар бар мегирад.

Фаъолияти нутқ ин гӯш кардан (гӯш кардан ва дарк кардан), суҳан гуфтан, ҳондан ва навиштан аст. Дар илми методии муосир идеяи омӯзиши мутақобилаи ҳама намудҳои фаъолияти нутқ бартарӣ дорад, зеро онҳо ба ҳамдигар таъсир мерасонанд.

Намудҳои гуногуни фаъолияти нутқ механизмҳои умумӣ ва фарққунанда доранд, онҳо бо ҳам алоқаманданд ва ба ҳам вобастаанд. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки муваффақият дар азхудкунии яке (масалан, гӯш кардан, ҳондан) ба натиҷаҳои якхела дар раванди азхудкунии

дигаре (гуфтан, навиштан) оварда мерасонад.

Мо аксар вақт бо он дучор меоем, ки хонанда нутқи хуб дорад, аммо маҳорати хуби навиштан ва хондан надорад. Бо назардошти алоқамандии намудҳои фаъолияти нутқ, ҳар кадоми онҳоро алоҳида тавсиф кардан лозим аст, зеро омӯзиши ҳар кадоми онҳо рушди механизмҳои дар бар мегирад ва намудҳои гуногуни машқро талаб мекунад.

Мушкилоти алоқамандии намудҳои фаъолияти маърифатӣ объекти таҳқиқи забоншиносон ва равшаншиносон мебошад.

Дар байни забоншиносоне, ки ҷанбаҳои нутқии забон ва масъалаҳои фаъолияти онро омӯхтаанд, таҳқиқоти Ф. Соссюр ҷойгоҳи муҳим доранд. Вай мафҳумҳои «забон», «сухан» ва «фаъолияти нутқ»-ро ҷудо намуда, дар ин бора менависад: «Омӯзиши фаъолияти забонӣ ба ду қисм ҷудо мешавад: яке аз онҳо, асосӣ, ки мавзӯи худро дорад... дигар, дуҷумдараҷа, ки ҷанбаҳои инфиродии фаъолияти нутқро дар бар мегирад. Ба андешаи ӯ, фаъолияти нутқ «бисёртаркиба ва гуногунсистема буда, ба якҷанд соҳаҳо, аз ҷумла ба соҳаи физика, физиология ва психика алоқаманд аст... ҳамзамон, он ба соҳаҳои инфиродӣ ва иҷтимоӣ низ дохил аст; онро ба яке аз категорияҳои падидаҳои ҳаёти инсон дохил кардан мумкин нест, зеро он дар алоҳидагӣ ягон мафҳуми хосро ифода намекунад.

А.А.Реформатский чунин мешуморид, ки равандҳои гуфтан ва шунидан равандҳои ба ҳамдигар муҳолифанд: дар он марҳилае, ки раванди гуфтор ба анҷом мерасад, раванди шунидан оғоз меёбад... комплекси артикулясионӣ, ки барои гуфтор хизмат мерасонад, аз ҷиҳати ҷисмонӣ ба комплекси акустикӣ, ки барои шунидан лозим аст, монанд нест. Аммо дар амали нутқ ин ду комплекс якпорчагиро ташкил дода, ду тарафи як объект мебошанд.

Дар баробари гуфтан ва фаҳмидан, Л.В. Шерба маводи забонро низ ҷудо кард: «Ҳамаи бузургҳои забонӣ, ки мо дар луғат ва грамматика ба қор мебарем, аломат буда... мо онҳоро худ ба худ наомӯхтаем, балки танҳо дар равандҳои гуфтугӯ ва фаҳмиш аз худ намудем. Ба ҳамин хотир, ман онҳоро «маводи забон» меномам. Ҳамин тариқ, «маводи забон» ҳама ҷизро дар бар мегирад, ки бо ёрии ҳуди забон сохта мешавад» [14, с. 26].

Дар ин маврид, тақсимои фаъолияти нутқ ба намудҳо (гуфтор, гӯш кардан (шунидан), хондан ва навиштан) бо номи Л.В. Шерба алоқаманд аст.

Дар тадқиқоти худ психологҳо Н.И.Жинкин, В. А. Артемов, А. Н. Соколов ва дигарон андешаеро тасдиқ карданд, ки мувофиқи он дар асоси нутқи дохилӣ фикри инсон ташаккул меёбад ва танҳо пас аз он изҳороти (таъбири) он дар хат ба амал меояд, зеро «сухани хаттӣ дар асоси нутқи шифоҳӣ инкишоф меёбад».

Дар китоби «Механизмҳои нутқи мураттаб» Н.И.Жинкин мушкилоти алоқамандии ҷузъҳои нутқ ва фаъолияти нутқро баррасӣ мекунад.

«Қабули нутқи шифоҳӣ бо анализатори сомеа, тақрористехсолкунӣ бо нутқи ҳаракаткунанда амалӣ карда мешавад... дар механизми нутқ ду қисми сенсории рефлекс мавҷуданд: шунавоӣ ва кинестезӣ. Аммо азбаски пас аз аз худ кардани усулҳои иваз кардани садоҳо бо аломатҳои ҳарфӣ, нутқи шифоҳӣ инчунин метавонад аз ҷониби таҳлилгари биниш қабул карда шавад, пас ба ду қисми сенсорӣ бояд сеюм, ки аз таҳлилгари биниш оғоз меёбад, илова карда шавад, - меғӯяд ӯ, таҳлили робитаи психофизиологии сухан, гӯш кардан ва хондан.

Пас аз таҳлили робитаи психофизиологии сухан гуфтан, гӯш кардан ва хондан, ӯ чунин ҳулоса мекунад: «Усули нутқи шифоҳӣ тавассути анализатори сомеаи тақрористехсолкунӣ ва пешбарандаи нутқ амалӣ карда шуда, дар механизми нутқ ду қисми сенсории рефлекс мавҷуданд: шунавоӣ ва кинестезӣ. Аммо азбаски пас аз аз худ кардани усулҳои иваз кардани садоҳо бо аломатҳои ҳарфӣ, нутқи шифоҳӣ инчунин метавонад аз ҷониби анализатори босира қабул карда шавад, пас ба ду қисми сенсории қаблан зикршуда бояд қисми сеюми он илова карда шавад» [15, с. 53].

Н. И. Жинкин робитаи зичи намудҳои фаъолияти нутқро дар сатҳи психофизиологӣ ва муносибати анализаторҳо бо нутқи хаттӣ баррасӣ кардааст. Дар таҳлилҳо ӯ нақши анализатори сомеа низ аз нав дида баромада мешавад, хусусан агар фарқиятҳои возеҳи байни маҳорати хондани матни хаттӣ ва маҳорати мустақилона тартиб додани онро ба назар гирем. Нутқи дохилӣ дар асоси паёмҳои алаққай қабулшуда ба вучуд меояд ва барои додани посух омода мешавад.

Дар баробари ин, дар методикаи омӯзиши забон мавҷудияти алоқаи шаклҳои гуногуни коммуникатсия эътироф карда мешавад, ки асоси боэътимоди таълим мебошанд: «агар омӯзгор хусусиятҳои ҳар кадоми онҳоро хуб дарк кунад, кӯшиш мекунад, ки малакаҳои аз як шакли коммуникатсия ба шакли дигари он интиқол диҳад» [9, с. 58].

А.Ш. Асадуллин дар мавриди он, ки дар амал хонандагон «бо муқаррар кардани баъзе қонуниятҳои дар забони омӯхташуда, онҳоро аз як намуди фаъолияти нутқ ба намуди дигар

мегузаронанд», комилан ҳақ аст.

Самаранокии раванди таълим барои намудҳои ғайриоддӣ нутқ аз самаранокии ташкили системаи ҳамҷониби таълим вобаста аст, ки ташкили мақсаднокӣ корҳои гуногунро дар сатҳҳои гуногун пешбинӣ мекунад: масалан, шиносӣ бо маводи нави забон ва нутқ, ҷамъбасти ва ба низом даровардани дониш ва малакаи дарсҳо, машқҳои омӯзишӣ барои тақмили маҳоратҳои гуш кардан, гуфтан, хондан, навиштан, пешгирӣ ва баргараф кардани интерферентсия.

Равишҳои нав дар методикаи муосири омӯзиши забони дуҷум маҷмӯи дузабонии функционалӣ ва таҳияи ҷузъи миллӣ-минтақавӣ бо назардошти вазъи забониро пешбинӣ менамояд. Ҳар як амали воқеӣ, ҳатто амали оддитарин, бо равандҳои хотира алоқаманд аст, зеро амали психологӣ ба тавре сурат мегирад, ки ҳар як унсур додашудаи он барои пайвастшавӣ бо унсурҳои минбаъда нигоҳ дошта мешавад.

Хонандагони хурдсол бояд тасвири дурусти графикаи калимаҳоро бубинанд. Ба тӯфайли тасаввуроти визуалӣ, ба ақидаи Н. С.Рожественский, тасвирҳои визуалӣ-графикӣ, моделҳои орфограммаҳои омӯхташуда ҷамъ мешаванд.

Дар ин ҳолат хотираи визуалӣ-графикаи (орфография) хонанда инкишоф меёбад. Хотира на танҳо ҷамъоварии таассуротро дар бораи ҳаҷми атроф таъмин мекунад, балки барои ба даст овардани дониш, малака, маҳорат ва истифодаи онҳо дар ғайриоддӣ амалӣ замина фароҳам меорад.

Психолог П. П. Блонский чунин мешуморид, ки равандҳои хотира ба пуле монанд мебошанд, ки аз равандҳои нисбатан оддӣ раванӣ (бинӣш, шунавоӣ, ҳаракатҳои рушдбанда ва таҷрибаҳои аввал) ба функцияҳои мураккаби психикӣ сухан ва тафаккур, ки танҳо ба инсон хос аст, гузаронида мешавад [2, с. 93].

Вайроншавии нутқ дар хонандагони хурдсоли аз ҷиҳати таълим қафмонда, инчунин, хусусияти комплексӣ ва системавӣ дорад, ки амалиёти ғайриоддӣ нутқ, амалиёт ва сатҳи тавлиди нутқ, амалиёти сатҳи сенсорӣ-перцептивӣ ва моторӣ (Н. С.Кукова, Е. М. Мастюкова)-ро дар бар мегирад.

Сабабҳои заъфи умумии нутқ, ба ақидаи Т. Б. Филичева, инҳоянд:

1. Шароити нодурусти ташаккули нутқи кӯдак дар оила.
2. Муоширати кам бо кӯдакон.
3. Дузабонӣ дар оила.
4. Шароити номусоиди иҷтимоӣ, ки дар он кӯдак ба воқеа расида истодааст (масалан, оилаи нопоқ).
5. Ихтилоли саломатии кӯдак аз сабаби бемориҳои соматикӣ [13, с. 19].

Норасоии умумии нутқ вайроншавии полиетиологӣ мебошад. Он метавонад ҳам патологияи мушакл бошад ва ҳам натиҷаи дигар нуқсонҳои мураккабтар, ба монанди алалия, дизартрия, ринология ва ғайра.

Мувофиқи меъёри синну сол ташаккул наёфтани малакаи талаффузи садо ва дарки фонематикӣ, инчунин захираи луғавӣ ва сохти грамматикӣ забонро метавон мушкили асосии нутқ ҳисоб кард [13, с. 23].

Таҳлили ғалатҳои лексикӣ имкон медиҳад, ки онҳо ба гурӯҳҳои зерин ташкил карда шаванд:

1. Омезиши номҳои ашёӣ, ки зоҳиран ба ҳам монанд мебошанд.
2. Омезиши номҳои ашёӣ мақсади истифодаашон монанд.
3. Омезиши номҳои амалҳои мақсади иҷроашон монанд.
4. Омезиши номҳои ашёӣ, ки ба вазъият монанданд.
5. Иваз кардани номҳои қисмҳои ашё.
6. Иваз кардани номҳои аломатҳо бо номи ашё.
7. Иваз кардани номҳои ашё бо номҳои амал.

Кӯдакон калимаҳои зиёдро ба маънои васеъ ва паҳншуда истифода мебаранд. Қонуниятҳои нутқ дар хусусияти ивазкунии ба таври возеҳ пайгирӣ карда мешаванд: калимаҳои ивазкунада калимаҳои мебошанд, ки дар амалияи нутқи кӯдакон бештар маъмуланд [13, с. 31].

Дар баробари ҳаҷмиҳои лексикӣ дар кӯдакон сатҳи нокифояи ташаккули нутқи мураббаъ мушоҳида мешавад. Ин ҳам дар нутқи муколама ва ҳам монологӣ, ҳангоми нақл, таҳияи

намудҳои гуногуни ҳикояҳо зоҳир мешавад. Хусусиятҳои хоси нутқи пайвастаи чунин кӯдакон инҳоянд:

1. Ҳаҷми маҳдуди ҳикоя (3-4-5 ҷумла)
2. Нагуфтани баъзе ҷузъҳои ҳикоя.
3. Инверсия

4. Вайроншавии робитаҳои мантиқӣ-замонӣ дар ҳикоя: кӯдакон қисмҳои ҳикояро дар ҷойҳои дигар ҷойгир мекунанд, зимни нақл унсурҳои муҳими сюжетро аз даст медиҳанд, ки мухтавои онро коста мегардонад.

5. Иваз кардани ҳикоя бо рӯйхати оддии ҷузъиёти бозичаҳо, ашёҳо, номҳои амалҳои алоҳида.

Хусусияти дигари фарқкунандаи кӯдакони нутқашон заиф инкишофи номукаммали нутқи мурағбаи онҳо мебошад:

1. Дар суҳбат, ҳангоми таҳияи ҳикоя дар мавзӯи додашуда, расм, силсилаи тасвирҳои сюжетӣ вайроншавии пайдарпаии мантиқӣ, «бандшавӣ» дар ҷузъиёти дуҷумлача, гум шудани рӯйдодҳои асосӣ, такрори эпизодҳои алоҳида қайд карда мешаванд;

2. Зимини нақл кардан дар бораи рӯйдодҳои ҳаёти худ ё дар бораи мавзӯи оғоз, онҳо асосан аз ҷумлаҳои оддии камитгилоот истифода мебаранд.

3. Дар банақшагирии изҳороти худ ва интиҳоби воситаҳои дахлдори баёни андеша мушкулдоранд.

Фаъолияти нокифояи нутқ ба ташаккули соҳаи сенсорӣ, зеҳнӣ, эҳсосӣ ва иродаи кӯдакон таъсири манфӣ мерасонад. Устувории нокифояи диққат, имкониятҳои маҳдуди тақсмот ва гузариши он мушоҳида мешаванд. Одатан, дар чунин ҳолат, хонандагони хурдсол хотираи нисбатан кавитари маъноӣ ва мантиқӣ дошта, хотираи шифохӣ (вербалӣ)-и онҳо заиф мегардад ва ҳаҷм ва самаранокии хотира коста мегардад. Онҳо ҷумлаҳои мураккаб, унсурҳо ва пайдарпаии вазифахоро фаромӯш мекунанд. Ба ҳамин хотир, баъдан амалиёти тафаккури мантиқӣ ташаккул меёбад. Ҳамзамон, ташаккули дертари худтанзимкунӣ, ноустувории эҳсосӣ, унсурҳои негативизми нутқ қайд карда мешавад. Ин ҳама дар ниҳоят ба нокомӣ дар мактаб оварда мерасонад ва чунин кӯдакон ба гурӯҳи «сухтон» ё «қафомонда» дохил карда мешаванд.

Хусусияти инкишофи ихтилоли нутқи хонандагони қафомонда, ки мо дар боло баррасӣ кардем, ба мо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои фаъолияти таълимии онҳоро амиқтар фаҳмем.

Дар тури якҷанд сол «таъна»-и «нокомӣ дар мактаб» (ба қавли П.П. Блонский) ба рӯҳияи хонандагони синфҳои ибтидоӣ, ки нисбати ҳамсолон камтар муваффақ буданд, таъсири манфӣ мерасонад ва муносибат ва ахлоқи онҳоро тағйир медиҳад. Ҷанҷол, дуздӣ, тамокукашӣ, фирор ин номгӯи нопурраи бадбахтиҳост, ки аз таҷрибаи вазнини иҷтимоӣ ба вучуд омадаанд. Аммо, бо вучуди мушкilotи дар боло номбаршуда, мушкilotи қори таълимӣ бо хонандагон, бо вучуди ин, ислоҳшаванда ва танзимшаванда аст [2, с.118].

Масалан, дар ташкили вақти ҳолӣ ба рушди манфиатҳои хонандагон, тарбияи муҳаббати онҳо ба китоб, ташаккули фарҳанги ҳониш бояд диққати ҷиддӣ дода шавад.

Назари Л.С. Виготский ба нуктаи назари мо наздиктар аст, ки ду сатҳи рушдро ҷорӣ кардааст: воқеӣ (дар дастрас) ва потенсиалӣ (ки дар сурати мавҷуд будани шароити муайян ба он ноил шудан мумкин аст). Вай ихтилофоти байни онҳоро «минтақаи рушди наздиктарин» номид.

Бо ворид шудани кӯдак ба мактаб, таҳти таъсири омӯзиш, таҷдиди тамоми равандҳои маърифатии ӯ, ба даст овардани сифатҳои хоси калонсолон оғоз меёбад, зеро кӯдакон ба фаъолиятҳои барои онҳо нав ва системаҳои муносибатҳои байнишахсӣ дохил мешаванд, ки сифатҳои нави рӯҳиро талаб мекунанд. Хусусиятҳои умумии ҳамаи равандҳои маърифатии кӯдак худсарӣ, ҳосилнокӣ ва устувории онҳо мебошанд. Ба андешаи Л.С. Виготский ин равандҳо то охири синни мактабӣ бояд аз равандҳои «табӣӣ» ба равандҳои «маърифатӣ-фарҳангӣ» мубаддал шаванд. Ҳамин тавр, маълум мегардад, ки асосҳои педагогиро психологӣ таҳхис ва рушди нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ як марҳалаи муҳиму муайянро дар бар гирифта, муносибати ҷиддиро тақозо менамояд. Риоя накардани таҷрибаҳои ҳаёти ва назарияҳои илмӣ писандида боис вайрон шудани нутқи кӯдакон ва риояву амалкарди саҳеҳи онҳо заминаи камолоти фикриву аклонии кӯдакони солим мегардад. Тақомул бахшидан ба нутқи дурусти кӯдакон омили асосии рушди фардии онҳо буда, барои ба даст овардани илму дониш, дарки матлабҳои меҳварӣ, забондонӣ, тақвияти нерӯи зеҳнӣ ва, дар маҷмӯъ, пешрафтҳои амиқ насли рӯ ба камол мусоидат хоҳад кард. Барои ба ин дастоварди баланди маънавӣ сазовор гардидани ҷамъият бояд робитаи ҷандҷонибаи волидайнӯ омӯзгорону кӯдакон бо китоб, китобхона, мактаб, таҷрибаҳои илмӣ, роҳу усули маъмулу судманд ва тамоми омилҳои созандаву созгор устувор бошад.

АДАБИЁТ:

1. Асадуллин, А.Ш. Методическое руководство к учебному пособию «Учимся говорить по-русски»: 1 класс. – 2-е изд. – Казань: Татар.кн.изд-во, 1986. – 96 с.
2. Блонский П.П. Память и мышление. -М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – 214 с.
3. Выготский, Л. С. Лекции по психологии. Мышление и речь / Л. С. Выготский. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. — 432 с.
4. Жинкин, Н.И. Механизмы речи / Акад. пед. наук РСФСР. Ин-т психологии. — Москва : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. — 370 с., 48 л. табл.
5. Каландарова, Н.Н. Дис. канд. пед. наук: Развитие речевого творчества учащихся эмоционально-ценностными средствами: Дис. канд. пед. наук: Ижевск, 2004. – 205 с.
6. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. Вып. III. – М., 1963. – 237 с.
7. Кубасова, О.В. Хрестоматия для начальной школы с метод. рекомендациями. 3 класс. - М.: Издательство АСТ-ЛТД, Издательская фирма «КУБК-а», 1998. - 352 с.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ» //Ахбори Маҷлиси Олӣ. – 2009. – №9-10. – С.9-12.
9. Ладыженская Т.А., Зельманова Л.М. Практическая методика русского языка 5 класс: Кн. для учителя. - 3-е изд., с изм. – М.: Флинта: Наука, 1999. – 328 с.
- 10.Реформатский А. А. Р 45 Введение в языковедение/Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996.- 536 с.
- 11.Слобин Д. Когнитивные предпосылки развития грамматики // Психолингвистика. – М., 1984. – 191 с.
- 12.Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. — М.: Прогресс, 1977. — 696 с.
- 13.Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедии. - М.: Просвещение, 1989. – 223 с.
- 14.Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л., 1974. – 438 с.
- 15.Bristow, P. S. Are Poor Readers Passive Readers? Some Evidense, Possible Explanations, and Potential Solutions. The Reading Teacher. – International Literacy Association, 1985 – 325 p.

REFERENCES:

1. Asadullin A.Sh. Methodological guide to the textbook "Learning to speak Russian": 1st grade. - 2nd ed. - Kazan: Tatar.kn.isd-vo, 1986. - 96 p.
2. Blonsky P.P. Memory and thinking. -M.-L.: Sotsekgiz, 1935. - 214 p.
3. Vygotsky, L.S. Lectures on psychology. Thinking and speech / L.S. Vygotsky. - Moscow: Publishing house Yurait, 2024. - 432 p.
4. Zhinkin, N.I. Speech mechanisms / Academy of ped. sciences of the RSFSR. Institute of Psychology. - Moscow: Publishing house of the Academy of ped. sciences of the RSFSR, 1958. - 370 p., 48 p. tables.
5. Kalandarova, N. N. Dis. Cand. Ped. Sciences: Development of Speech Creativity of Students by Emotional-Value Means: Dis. Cand. Ped. Sciences: Izhevsk, 2004. - 205 p.
6. Koseriu E. Synchrony, Diachrony and History // New in Linguistics. Issue III. - M., 1963. - 237 p.
7. Kubasova O. V. Reader for Primary School with Methodological Recommendations. Grade 3. - M.: Publishing House AST-LTD, Publishing Firm "KUBK-a", 1998. - 352 p.
8. The Constitution of the Republic of Tajikistan “The Gift of the Nation’s Gift of Love” // Akhbori Malisi Oli. – 2009. – №9-10. – P.9-12.
9. Ladyzhenskaya T.A., Zelmanova L.M. Practical Methodology of the Russian Language, 5th Grade: Book for the Teacher. - 3rd ed., as amended. – M.: Flinta: Nauka, 1999. – 328 p.
10. Reformatsky A.A. R 45 Introduction to Linguistics / Ed. V.A. Vinogradov. – M.: Aspect Press, 1996.- 536 p.
11. Slobin D. Cognitive Prerequisites for the Development of Grammar // Psycholinguistics. – M., 1984. – 191 p.

12. Saussure F. de. Works on Linguistics / Translated from French. edited by A. A. Kholodovich; Ed. by M. A. Oborin; Preface by prof. N. S. Chemodanov. - M.: Progress, 1977. - 696 p.
13. Filicheva T. B., Cheveleva H. A., Chirkina G. V. Fundamentals of Logopedics. - M.: Education, 1989. – 223 p.
14. Shcherba L. V. Language System and Speech Activity. - L., 1974. – 438 p.
15. Bristow, P. S. Are Poor Readers Passive Readers? Some Evidence, Possible Explanations, and Potential Solutions. The Reading Teacher. – International Literacy Association, 1985 – 325 p.